

Samaa sukupuolta olevien avioliitto luterilaisen teologian näkökulmasta

Vesa Hirvonen

Tarkoitukseni on seuraavassa esittää joitain näkökohtia luterilaisesta avioliittokäsityksestä ja sen perusteella mahdollisuudesta ymmärtää avioliitto myös kahden miehen tai kahden naisen väliseksi.

Tarkastelen avioliittoa ensinnäkin osana luomistyössä asetettua perhettä, toiseksi avioliittoa rakkauden palveluksessa, kolmanneksi avioliittoa sopimuksena ja neljänneksi avioliittoa maallisen regimentin hallinnoimana.

1. Avioliitto osana luomistyössä asetettua perhettä ja jatkuvaa luomista

Luterilainen teologia lähtee liikkeelle avioliittoa laajemmasta perhekäsitteestä (*oeconomia*). Perhe on toinen Jumalan asettamista maallisista järjestyksistä, toinen on valtio (*politia*).¹ Avioliitto kuuluu perheen alaan. Se on siis osa Jumalan luomaa hyvää todellisuutta, ja oikeus sen solmimiseen on reformaattorien mukaan jumalallista oikeutta, jota ei saa ottaa pois esimerkiksi pappien selibaattipakolla. Avioliitto ilmentää luterilaisen teologian mukaan luomisessa annettua luonnollista lakia.

Tämä ei tarkoita sitä, että avioliitto olisi muuttumaton instituutio. Päinvastoin. Luotu todellisuus ei pysy samanlaisena, eivät myöskään perhe siihen kuuluvine avioliittoineen ja valtio, koska luominen jatkuu. Piispainkokouksen toimeksiannosta laatimassaan *Elämän oikea ja väärä: eettiset valinnat tänään* -teoksessa 1994 Jorma Laulaja kirjoittaa:

”Avioliittoa ei kuitenkaan voi luonnehtia vain ihmisluonnon välttämättömäksi, muodoltaan muuttumattomaksi ja itsestään selväksi tosiasiaksi. Jatkuvan luomisen vaikutusta on, että aviosuhde elää ja muuttuu.”²

Kuten luterilaista avioliittokäsitystä tutkinut Antti Yli-Opas toteaa, jatkuvan luomisen ajatusta soveltaen voi katsoa, että luomisessa asetettiin alati uusia muotoja saava avioliitto. Jatkuvaan luomiseen sisältyy myös se, että Jumala kussakin tilanteessa uudistaa luonnollisen lain

¹ Juntunen 2010, 192-193.

² Laulaja 1994, 80.

vaatimuksen ja osoittaa oikean toimintatavan eettisen harkinnan perusteella.³

Avioliitto näyttäytyy aika monenlaisena jo Raamatussa. Raamatussa avioliitto on miehen ja naisen välinen, mutta ei välttämättä niin että yhdellä miehellä olisi yksi vaimo. Kuten tunnettua, Vanhassa testamentissa avioliittoa ei tulkittu pelkästään monogaamisesti. Miehellä saattoi olla useita vaimoja ja jopa velvollisuus ottaa veljensä leski vaimokseen entisten lisäksi. Lisäksi miehellä saattoi olla jalkavaimoja ja naisorjia seksuaalisina kumppaneinaan. Myös monilla muulla tavoin Raamatussa esitetyt avioliittotulkinnat ja -ihanteet eroavat meidän aikamme tavoiteltavina pidetyistä. Raamatun avioliitto-opetus ei ole uutta ilmoitusta ja lakia, vaan luonnollisen lain selvennystä ja sovellutusta tietynä aikana.

Myös luterilaisissa tunnustuskirjoissa avioliitto on miehen ja naisen välinen. On huomattava, että tunnustuskirjojen avioliittokohdat on lähinnä kirjoitettu perustelemaan miehen ja naisen pysyvää ja muuttamatonta oikeutta avioliittoon, ei avioliiton ikuista muuttumattomuutta kaiken kaikkiaan. Ne kirjoitettiin tilanteessa, jossa oli puolustettava selibaattilupauksen antaneiden pappien oikeutta mennä naimisiin; niitä ei kirjoitettu torjumaan samaa sukupuolta olevien avioliittoja, eikä niistä löydy mainintaa, että avioliitto on eksklusiivisesti miehen ja naisen välinen. Mahdollisesti asiaa pidettiin itsestään selvänä, mutta *expressis verbis* sitä ei sanota eikä sille esitetä perusteluja. Oikeutetusti voi sanoa, että reformaattorit eivät tunne muunlaista kuin mies-nainen avioliiton. Sen sijaan ei voi edes sanoa, etteivät he tunne tai hyväksy muuta kuin yhden miehen ja yhden naisen välisen avioliiton. Hessenin Filipin moniavioisuustapaus ei ole ainoa laatuaan.⁴

Von Ehesachen –teoksessa Lutherilla muuten on mielenkiintoinen huomautus aviolakien kontekstuaalisuudesta. Hän toteaa, että Moosesen lain mukaan miehellä saattoi olla useita vaimoja, mutta näin ei ole meillä, koska meidän on otettava huomioon maamme luonne ja tavat.⁵

³ Yli-Opas 2010, 144, 294-295.

⁴ Ks. Lähteenmäki 1955, 72, 85. Tästä ja useista muista lukujen 2.-5. teemoista ks. myös Hirvonen 2015.

⁵ ”... wir muessen unsers lands gestalt und wesen ansehen, wenn wir recht und gesetz stellen odder brauchen wolle...” Luther 1910 (WA 30/3), 225. (engl. LW 46, 291.)

Muuttuvan avioliiton mallissa samaa sukupuolta olevatkin voivat mennä naimisiin. Yli-Opas kirjoittaa:

”Loogisesti tämä ajattelumalli vihkimisestä sisältää mahdollisuuden myös samaa sukupuolta olevien pariin kirkolliseen vihkimiseen, koska yhteiskunnassa jatkuvasti muuttuva avioliiton instituutio on aina kulloisessakin muodossaan ilmaisu jatkuvasta luomisesta. Tällaisen liiton solmimisen yhteydessä vietetään jumalanpalvelusta, mikä muodostaa kirkollisen vihkimisen.”⁶

On pidettävä mielessä, että luonnollinen laki, jota avioliitto ilmentää, on yleistä ilmoitusta, joka tunnistetaan ennen kaikkea järjellä. Inhimillisen todellisuuden tieteellinen tutkimus on tässä avuksi. *Kasvamaan yhdessä* -dokumentissa (1984) todetaan:

”Kristillisen uskon antaman elämäntähtäyksen soveltaminen ei ole mekaanista, vaan se edellyttää yhteistä kyselyä ja etsintää. Miehen ja naisen suhde sekä perhe-elämä kuuluvat kaikkia ihmisiä koskeviin yleisinhimillisiin kysymyksiin, joissa kirkko ei voi eikä halua väittää olevansa ainoa asiantuntija.

Yleisinhimillisen ajattelun huomioonottaminen ja yhteinen keskustelu perhe- ja seksuaalielämän alueella perustuvat kirkon uskon mukaan siihen, että kaikki ihmiset ovat Jumalan luomia. Luoja on piirtänyt jokaisen ihmisen sydämeen ’lakinsa’ (Room. 2:14-15), johon myös perhe-elämä perustuu. Tästä ns. yleisestä ilmoituksesta heijastuva valo antaa kaikille mahdollisuuden ymmärtää, mikä on oikein ja lähimmäisenrakkauden mukaista seksuaali- ja perhe-elämän alueella. Tähän perustuu myös kirkon periaatteessa myönteinen asenne tieteelliseen tutkimukseen, joka auttaa entistä paremmin ymmärtämään Jumalan luoman inhimillisen todellisuuden lainalaisuuksia.”⁷

Avioliiton kuuluminen luonnollisen lain ja yleisen ilmoituksen piiriin on siis keskeistä luterilaisessa avioliittokäsityksessä. Järjen ja jatkuvan luomisen näkökulmasta voi ajatella, että vaikka avioliiton on aiemmin ajateltu kuuluvan vain miehen ja naisen välille, sen voi elämän ja tilanteen ja ihmistä koskevan tiedon muuttuessa tulkita palvelevan myös kahta miestä tai kahta naista. Avioliitto on ihmisiä varten, eikä toisinpäin.

⁶ Yli-Opas 2010, 321, n. 43.

⁷ *Kasvamaan yhdessä* 1984, 11-12.

2. Avioliitto rakkauden palveluksessa

Luterilaisuuden mukaan kaikkien luotujen todellisuuksien, järjestysten ja säätyjen, myös avioliiton tehtävä on palvella rakkautta. Tämä näkökulma on valitettavasti syrjäytynyt eräissä kirkon uusista dokumenteista. Rakkauden syrjäytymisen ongelma on vaivannut luterilaisen teologian tulkintaa ennenkin. Oli aikoja, jolloin oletettiin, että Lutherin mukaan luomistyöhön sisältyy joitakin muuttumattomia luomisjärjestyksiä, säätyjä ja tehtäviä, joita ei voi arvioida rakkauden valossa. Avioliittoa pidettiin yhtenä näistä. Nämä niin sanotut luomisjärjestykset saivat pahan kaiun natsiaikana. Käsitys, että Luther kannattaisi tällaisia muuttumattomia luomisjärjestyksiä on hylätty jo kymmeniä vuosia sitten.⁸

Lutherin aikana elettiin sääty-yhteiskunnassa, ja avioliitto oli yksi säädyistä. Luther ei erottanut aviosäätyä lähimmäisenrakkaudesta. Lutherin avioliittokäsitystä tutkinut Olavi Lähteenmäki toteaa, että Lutherin mukaan aviorakkauskin on lähimmäisenrakkautta. Sanoopa Luther niinkin, että lähimmäisenrakkaus on ylempi sääty kuin avioliitto, pappeus ja esivalta.⁹

Realistina Luther tunnusti, että ihmisellä on vahva sukupuolinen veto, joka on pidettävä kurissa. Siksi avioliitto on hänen mukaansa oikeus, jopa velvollisuus, ellei ihmisellä ole erityistä naimattomuuden kutsumusta ja lahjaa (sellainen on hänen arvionsa mukaan yhdellä tuhannesta). Lutherin kannanotot ovatkin kaukana ahtaasta sääntöetiikasta.¹⁰ Jos ylipäättään myönnetään, että on homoja ja lesboja, joilla on vahva sukupuolinen veto kuten muillakin ihmisillä mutta ei naimattomuuden kutsumusta ja lahjaa, voi kysyä eikö heillekin avioliitto olisi oikeus, jopa velvollisuus halun kurissa pitämiseksi?

Jos kahden miehen tai kahden naisen avioliitto edistää rakkauden toteutumista sekä asianosaisille, heidän lapsilleen että koko yhteisölle, sen voi katsoa olevan oikein ja toivottavaa luterilaisen teologian näkökulmasta.

3. Avioliiton sopimusluonne

⁸ Raunio 2007, 51, 149.

⁹ Lähteenmäki 1955, 135; via Yli-Opas 2010, 315-316, 336-338.

¹⁰ Juntunen 2010, 186-209. Eräät Lutherin radikaalit ajatukset, joita Juntunen kuvaa, on jätetty kääntämättä *Avioelämästä*-teoksen suomennoksessa. Tällainen on esimerkiksi Lutherin neuvo im-potentin miehen vaimolle aloittaa seksuaalisuhde jonkun muun kanssa. Luther 1959, 199.

Eri kirkkojen käsityksissä ja myös Lutherilla avioliiton sopimusluonne on keskeinen. Lutherin mukaan avioliitto syntyy varsinaisesti puolisojen välisellä sopimuksella.¹¹ Avioliiton sopimusluonneajatuksen syrjäytymisen taustalla saattaa olla kihlausinstituution heikkeneminen ja melkein häviäminen nyky-Suomessa. Luterilaisessa kirkossa (sen enempää kuin muissakaan kirkkoissa) ei siis ajatella, että avioliiton varsinaisesti synnyttäisi tai tekisi sen enempää kirkko kuin yhteiskuntaan. Avioliitto on liitto, jonka sen osapuolet tekevät lupautumalla toisilleen. Piispat toteavat avioliiton sopimusluonteen selvästi *Rakkauden lahja* -dokumentissa.¹² Puolisot siis ensi sijassa luovat avioliiton, valtio vahvistaa sen ja kirkko siunaa sen. Tästä lähtökohdasta käsin voisi ajatella, että lupautumalla toisilleen myös samaa sukupuolta olevat puolisot solmivat avioliiton joka tapauksessa, suhtautuivat yhteiskunta tai kirkko siihen miten tahansa.¹³

4. Avioliitto maallisen regimentin hallinnoimana

Valitettava vinoutuma, joka luterilaisen avioliittokäsityksen tulkintaan aivan viimeaikaisissa dokumenteissa on tullut, on avioliiton yhteiskunnallisen aseman jääminen vähälle huomiolle. Avioliiton yhteiskunnallinen luonne on joskus lähes peittynyt avioliiton melkein sakramentaalisen tulkinnan alle. Avioliitolla on luterilaisessa teologiassa silti myös hengellisiä merkityksiä ja tehtäviä (niin kuin kaikella yhteiskunnallisella toiminnalla ja lähimmäisen palvelulla), ja niitä voi hyvin soveltaa myös samaa sukupuolta oleviin pareihin.¹⁴

Sinänsä oikeat huomiot luterilaisesta avioliittokäsityksestä (esimerkiksi jumalallinen asetus ja avioliitolla olevat hengelliset merkitykset) saavat perusteellisesti väärän kontekstin, jos avioliiton paikka osana yhteiskuntarakennetta jää havaitsematta. Avioliitto olennaisesti maallisen regimentin asiana todetaan esim. piispojen *Kasvamaan yhdessä* -dokumentissa vuodelta 1984:

”Luterilaisen käsityksen mukaan avioliitto on siinä mielessä maallinen asia, että se kuuluu kaikkia ihmisiä koskevaan elämänpiiriin riippumatta ihmisten uskonnollisista vakaumuksista. Koska esivallan tehtävänä on huolehtia maallisen elämänpiirin asioista, valtiolla on oikeus määrätä avioliiton solmimisesta ja

¹¹ Yli-Opas 2010, 90.

¹² *Rakkauden lahja* 64-66.

¹³ Katso myös Saarinen 2010 ja 2015, erityisesti 133-135.

¹⁴ Sakramentaalisen avioliiton soveltuvuudesta samaa sukupuolta olevien välille, ks. esim. John 1994.

sen muodoista. Tämän vuoksi myös siviiliavioliitto on kristilliseltä kannalta yhtä pätevä ja sitova kuin kirkollisella vihkimisellä solmittu.”¹⁵

Samoin asia todetaan piispojen *Rakkauden lahja* -dokumentissa 2008:

”Kun Martti Luther nimitti avioliittoa ’yhteiskunnallisen järjestyksen piiriin kuuluvaksi asiaksi’, hän halusi korostaa sen yleisinhimillistä arvoa.”¹⁶

Eikö kirkolla ole sitten mitään sanomista avioliitosta? Olisiko kirkon tullut kokonaan pidättyä avioliittolain ja vihkikäytäntöjen arvioinnista? Luther viittaa tässä asiassa todellakin periaatteeseen ”maassa maan tavalla” ja toteaa, ettei ole pappien ja kirkon työntekijöiden asia antaa häistä ja avioliitosta säädöksiä ja määräyksiä (*Vähä katekismus, liite*).¹⁷ Hän sanoo myös seuraavasti (*Von Ehesachen*):

”Kukaan ei voi kieltää, etteikö avioliitto olisi ulkonainen, maallinen asia kuten vaatteet ja ruoka, koti ja kontu, maallisen esivallan alaiseksi asetettu...”¹⁸

Luterilaisen teologian mukaan maallinen regimentti ei kuitenkaan ole omalakinen siinä mielessä, ettei hengellinen regimentti saisi sitä lainkaan arvostella. Kirkolla on ajateltu olevan profeetallinen ja pareneettinen tehtävä arvioida rakkauden toteutumista yhteiskunnassa. Vaikka avioliitto ja avioliittoon vihkiminen siis ovatkin luterilaisen teologian mukaan yhteiskunnallisen järjestyksen piiriin kuuluvia asioita, kirkolla on profeetallisen tehtävänsä puitteissa oikeus ja velvollisuus arvioida niitä kuten kaikkia muitakin yhteiskunnallisia asioita. Tätä arviointia kirkon voi katsoa tehneen, kun se on arvioinut avioliittoa dokumenteissaan ja esimerkiksi tukenut avioliittolain säilyttämistä ennallaan. Kirkon voi katsoa tehneen profeetallista arviointiaan myös niiden puheenvuorojen kautta, joissa jotkut piispat ovat katsoneet uuden avioliittolain edistävän oikeudenmukaisuutta.

Teologisesti katsoen yhteiskunta on nyt tulkinnut luonnollista moraalia siten, että se on avannut avioliiton myös samaa sukupuolta oleville pareille. Vaikka kirkolla olisikin yhä huomautettavaa valtiolle

¹⁵ *Kasvamaan yhdessä* 1984, 29.

¹⁶ *Rakkauden lahja* 2008, 68. Tästä myös Heikka 2014, 70-73

¹⁷ Luther 1990, 318,1. (WA 30/3, 74.) Ks. myös Luther 1910 (WA 30/3), 246 (engl. LW 46, 317-318).

¹⁸ “Es kan ia niemand leucken, das die ehe ein eusserlich weltlich ding ist wie kleider und speise, haus und hoff, weltlicher oberkeit unterworffen, wie das beweisen so viel keiserliche rechte daruber gestellt.” Luther 1910 (WA 30/3), 205. (engl. LW 46, 259-320.)

avioliitosta, se ei voi kaapata avioliittoa itselleen. Sama koskee muuta-kin maallista elämää. Kirkolla on aikoinaan ollut epäilyksiä esimerkiksi valtiomuodon muutoksista, mutta se on taipunut yhteiskunnan oikeuteen määrittellä asia. Näin kirkon on toimittava avioliittoasiassa-kin – myös jatkossa. On huomattava, että kirkko paraikaa nojaa valtion määrittelyyn avioliitosta *Kirkkojärjestyksessä* ja itse asiassa myös *Kirkkokäsikirjassa*. Niissä kirkko ei aseta mitään omia ehtoja sille, mitä se pitää avioliittona. Kirkollinen avioliittoon vihkiminen voidaan toimittaa niille, jotka valtion lainsäädännön mukaan voidaan vihkiä ja jotka täyttävät muutamat lisäehdot. 1.3.2017 voimaan tulevat avioliittolainsäädännön muutokset koskevat myös kirkollista vihkimistä sillä tavoin, että papeille tulee oikeus vihkiä samaa sukupuolta oleva pari, ellei kirkko itse autonomiansa mukaisesti rajoita asiaa *Kirkkojärjestyksessä*, jossa määrätään rajoitukset kirkolliselle vihkimiselle (2, 18§). Rajoituksia ei siis määrittellä esimerkiksi *Kirkkokäsikirjassa*. *Kirkkokäsikirjan* intentio ei ole määrittellä vihittäviä ja siunattavia, vaan sen intentio on vihkiä tai siunata avioliittoon ne, joille valtio avioliiton myöntää ja jotka täyttävät erikseen säädetyt lisäehdot. Jos kirkko haluaisi samaa sukupuolta olevien avioliiton kohdalla sanoutua irti valtion avioliittokäsityksestä, johon se *Kirkkojärjestyksessä* liittyy ja rajoittaa kirkollinen vihkiminen tai siunaaminen vain eri sukupuolta olevien avioliittoon, sen tulisi muuttaa *Kirkkojärjestystä*. Sen muuttaminen edellyttää $\frac{3}{4}$:n kirkolliskokousenemmistöä, jota on erittäin vaikeaa saavuttaa.

Ei yhtä avioliittokäsitystä

Vaikka kirkossa onkin vuosien varrella esitetty eräitä yhteisiä avioliittoa koskeneita kannanottoja, on ilmeistä, että kirkossa ei (enää) ole yhtä ja yhtenäistä käsitystä avioliitosta. Millaisia käsityksiä siis vallitsee? Ovatko avioliittokäsitykset täysin eriäviä? Todennäköistä on, että kirkossa vallitsevilla avioliittokäsityksillä on paljon yhteistä. Arvelen, että yksimielisyys on paljon suurempaa kuin erimielisyys. Erimielisyys koskee lähinnä avioliiton soveltamisala, ei sisältöä.

Kirkon jäsenten yksimielisyyttä avioliittoasiasta ei ole odotettavissa tulevaisuudessakaan. Kun kirkon dokumentteja ja niiden kehitystä katsoo huolellisesti, itse asiassa ilmenee, että kirkon linja on jo pitkään ollut enenevästi kunnioittaa jäsentensä omantunnonvapautta ja harkintaa, vapautta ottaa itse kantaa yhteiskunnallisiin ja ihmiselämän kysymyksiin kultaisen säännön valossa. Luterilaisen teologian ja omantunnonvapauden periaatteen valossa kirkon ei ole tarpeen pitää kiinni kaikkia sitovasta ja kaikille kaikilta osin yhteisestä avioliittokannasta eikä edes keskusteluissa etsiä sellaista.

Avioliittoasiasta voidaan kirkossa olla erimielisiä, kun suhteellisuudentaju säilyy. Erilaisten avioliittokantojen ei saa antaa uhata yhteistä uskoa. Kyseessä ei ole *status confessionis* -kysymys. Viisaasti kirkolliskokouksen yleisvaliokuntakin toivoi uskonyhteyden säilyvän kirkossa:

"Perimmäisenä tavoitteena on, että vaikeissakin tilanteissa kirkon jäsenet kokoontuvat rukoilemaan yhdessä, viettävät yhteistä jumalanpalvelusta, puhuvat kunnioittavasti toisistaan ja pyrkivät säilyttämään keskinäisen yhteyden yhteisessä uskossa ja rakaudessa." ¹⁹

Kirkollinen vihkiminen ja siunaus myös samaa sukupuolta oleville pareille

Mielestäni samaa sukupuolta olevat parien tulisi saada sama kirkollinen vihkiminen ja avioliiton siunaus kuin eri sukupuoltakin olevien parien.

Käsitykseni mukaan samaa sukupuolta olevien avioliitolle on teologiset perusteet, kuten olen edellä esittänyt.²⁰ Vaikka kirkon olisikin työllästä päästä asiasta yksimielisyyteen, teologis-juridinen tosiasia pysyy: yhteiskunta, jonka vastuulla avioliitto luterilaisen teologian mukaan on, vahvistaa kyseisen liiton avioliitoksi oikeuksineen ja velvollisuuksineen. Tämä avioliitto ja siinä olevat tarvitsevat kirkollista siunausta ja esirukousta siinä missä eri sukupuolta olevien avioliitto ja sen osapuolet.

Osalle kirkon jäsenistä on edelleen vaikeata hyväksyä, että valtio laajensi avioliiton kattamaan samaa sukupuolta olevat parit, osa pitää laajennusta tervetulleena. Osa kirkon jäsenistä vastustaa ajatusta, että kirkon papit vihkisivät ja siunaisivat samaa sukupuolta olevia pareja avioliittoon, osa kannattaa. Kuten jo totesin, ei ole millään tavalla välttämätöntä, että kirkossa vallitsisi asiasta yksimielisyys. Kirkon on syytä luopua vaatimuksista kaikille jäsenilleen kaikilta osin yhteisestä avioliittokannasta. Ne samaa sukupuolta olevat parit, jotka kirkollista vihkimistä tai siunausta toivovat ja ovat rippikoulun käyneitä ja täyttävät muut vastaavat edellytykset, tulee vihkiä tai siunata, ja niiden pap-pien, joiden omantunnon mukaista on pari vihkiä tai siunata, tulee

¹⁹ Yleisvaliokunnan mietintö 2015, 21.

²⁰ Samaa sukupuolta olevien avioliiton teologisista perusteista ks. myös Heikka 2014, Saarinen 2010 ja 2015, Hirvonen 2015 ja 2016 ja juuri ilmestynyt Vikström 2016.

voida vihkiminen tai siunaus suorittaa. Niitä pappeja, joiden omantunnonmukaista vihkiminen tai siunaus ei ole, ei tule velvoittaa sitä suorittamaan. Oikeustoimin ei tule kieltää pappeja vihkimästä eikä myöskään velvoittaa vihkimään. Eri tavoin ajattelevien on näin tehtävä tilaa toisilleen. Kaikkien osapuolten vastuulla on, että avioliittoasiasta ei tehdä kirkkoa vuosikymmeniksi jakavaa asiaa.

Kirjallisuus:

HEIKKA, MIKKO

2014 *Vapaina ja tasavertaisina: ihmisoikeudet uskontojen näkökulmasta*. Helsinki: Kirjapaja.

HIRVONEN, VESA

2015 ”Luterilaisia näkökohtia avioliiton pysyvyyteen ja muutokseen”. <http://tulkaakaikki.net/luterilaisia-nakokulmia-avioliiton-pysyvyyteen-ja-muutokseen/>

2016 ”Näkökohtia luterilaisesta avioliittokäsityksestä.” *Teologinen Aikakauskirja* 121. 3/2016. 262-271.

JOHN, JEFFREY

2000 *Permanent, Faithful, Stable: Christian Same-Sex Partnerships*. London: Darton, Longman and Todd, orig. ed. 1993, new ed. 2000. (Arvioni tästä teoksesta TA 109. 4/2004, 399-402.)

JUNTUNEN, SAMMELI

2010 ”Sex”. Olli-Pekka Vainio (toim.): *Engaging Luther: A New Theological Assessment*. Eugene, OR.: Cascade Books. 186-209.

KASVAMAAN YHDESSÄ

1984 *Kasvamaan yhdessä*. Piispojen puheenvuoro perhe- ja seksuaalietiikan kysymyksistä. Helsinki: Kirjaneliö.

KIRKKOJÄRJESTYS

Kirkkojärjestys. <http://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1993/19931055>

KIRKKOKÄSIKIRJA

Kirkkokäsikirja. <http://www.evl.fi/kirkkokasikirja/index.html>

LAULAJA, JORMA

1994 *Elämän oikea ja väärä: eettiset valinnat tänään*. Helsinki: Kirjapaja.

LUTHER, MARTTI

1910 *Von Ehesachen*, WA 30/3, 198-248.

1959 *Avioelämästä. Valitut teokset 3*, toim. Lennart Pinomaa, suom. Kalevi Kaski et al. [Porvoo]: WSOY. Alkuteos *Vom ehelichen Leben*, WA 10/2, 267-304.

1990 *Lutherin Vähä katekismus. Liite: Avioliittoon vihkiminen. Suomen evankelisluterilaisen kirkon tunnustuskirjat*. Helsinki: SLEY-kirjat, 318-320. Alkuteos *Ein Traubüchlein für die einfältigen Pfarrherr*, WA 30/3, 74-80.

LÄHTEENMÄKI, OLAVI

1955 *Sexus und Ehe bei Luther*. Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft 10. Turku.

RAKKAUDEN LAHJA

2008 *Rakkauden lahja: Piispojen puheenvuoro perheestä, avioliitosta ja seksuaalisuudesta*. Kirjapaja. [http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/AC5B7C3890F48F5AC22577030038D858/\\$FILE/rakkauden_lahja.pdf](http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/AC5B7C3890F48F5AC22577030038D858/$FILE/rakkauden_lahja.pdf)

RAUNIO, ANTTI

2007 *Järki, usko ja lähimmäisen hyvä. Tutkimus luterilaisen etiikan ja diakonian teologian perusteista*. Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja 252. Helsinki: Suomalainen teologinen kirjallisuusseura.

SAARINEN, RISTO

2010 ”Avioliiton esteiden poisto on luterilaisuuden pitkä linja”. *Kanava* 8/2010. 4-8.

2015 *Oppi rakkaudesta*. Helsinki: Gaudeamus.

VIKSTRÖM, BJÖRN

2016 *Monta rakkautta. Seksuaalisuuden, parisuhteen ja avioliiton teologia*. Helsinki: Kirjapaja.

YLEISVALIOKUNNAN MIETINTÖ

2015 *Yleisvaliokunnan mietintö 3/2015 edustaja-aloitteesta 2/2015*. <http://kappeli2.evl.fi/kkoweb.nsf/c7f32a5129224528c2256dba002d78f0/ebb03c055ebfeef1c2257ef3004081ca?OpenDocument>

YLI-OPAS, ANTTI

2010 *Avioliiton teologia Englannin kirkossa ja Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa vuosina 1963-2006*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 112. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.